

VINCZE KRISZTIÁN

Isten Igéje és a beszédre képes ember

Igeteológiai és nyelvfilozófiai érintkezési pontok

Bevezetés

A *Dei Verbum* dogmatikus konstitúció 13-as pontja szerint „Isten emberi nyelveken kifejezett igéi ugyanis hasonlónak váltak az emberi beszédhez, amint egykor az örök Atya Igéje a gyöngye emberi test föl vételével hasonlónak vált az emberekhez”.¹ E mondat a megtestesülés és az emberi testi mivolt kapcsolatát vetíti a mi emberi szavaink, beszédünk és Isten emberhez intézett szavainak összehasonlíthatóságára. E tanulmány címe a nyelvfilozófia és az igeteológia közötti érintkezési pontokat említi, amely lehetséges érintkezési pontok közül kettőt szeretnék átgondolni, s mélyebben kifejteni. Emberi beszédünk, kommunikációnk nem egy egyszerű eszközünk, amit olykor kézbe

¹ II. Vatikáni Zsinat: *Dei Verbum*, dogmatikai konstitúció az isteni kinyilatkoztatásról, in Diós István (szerk.): *A II. Vatikáni Zsinat dokumentumai*, Szent István Kézíkönyvek 2., Szent István Társulat, Budapest, 2000.

veszünk, olykor pedig eltekintünk tőle, mert esetleg nem lenne rá szükségünk. Emberi létünk és a beszéd konzubsztanciálisak. Eugen Biser német teológus gyakran hangoztatott tétele szerint nem beszélhetünk pusztán olyan emberi létezésről, amely elszakítható lenne kommunikációs képességünktől.² Ehhez mérten egyik teológiai tételünk, hitünk fontos igazsága, hogy Isten Szentháromság, s belső szavát teljességében Jézus Krisztusban mondja ki. Isten beszél, az általa teremtett ember beszélő lény, így megértheti egymást az isteni és emberi kommunikáció. E pár sorban összefoglalt egyszerű tartalmat szeretném elsőként részletesebben megvilágítani, majd a második érintkezési pontot abban szándékozom meghatározni, hogy a szó cselekvő és valóságformáló karakterrel felruházott. Szavaink aktívak, általuk nemcsak beszélünk, hanem cselekvéseket is végrehajtunk, miközben teológiai álláspontunk szerint Isten szava teremtő, Isten úgy szól, hogy közben létrehoz, megalkot vagy éppen újjá alakít. Ennek tükrében arra szeretnék egy-egy bibliai történeten keresztül rámutatni, hogy Jézus Krisztusnak olyan nyelvi teljesítményei vannak, amelyeket nyelvfilozófiai ismereteink keretében tudunk észlelni és reálisan értékelni.

Amikor *Isten Szava* kerül említésre, akkor egy sok értelemben használható kifejezés hangzik el, amelynek jelentésbeli lehetőségeit sorolja fel XVI. Benedek pápa *Verbum Domini*³ apostoli buzdítása. Bár egyetlen

² Vö. RALPH FISCHER: *Macht der Glaube heil? Der christliche Glaube als Heilmacht im Anschluß an Eugen Biser und Eugen Drewermann*, Peter Lang, Frankfurt am Main, 2006, 107.

³ XVI. BENEDEK PÁPA: *Verbum Domini. XVI. Benedek pápa apostoli buzdítás Isten szaváról az egyház életében és küldetésében a püspököknek, a klérusnak, az Istennek szentelt személyeknek és a laikus hívőknek* (2010. szept. 30.), Pápai Megnyilatkozások 47., Szent

az isteni Szó, „többszólamú ének” formájában hangzik el, így a „Szó szimfóniájáról” szükséges beszélünk. A dokumentum hetes pontja megállapítja, hogy a Szó, a Logosz elsősorban az Örök Igére, az Atyával egylényegű Fiúra vonatkozik, aki magára vette megtestesülésében az emberi természetet. A többszólamú szimfóniának ezt követően lényeges részét alkotja a teremtés, azaz a természet könyve, a történelemben elhangzott prófétai szavak, az apostoloknak az Egyház élő hagyományában továbbadott igehirdetése, a kezünkbe vehető Szentírás. A szimfónia ezen részei teszik lehetővé, hogy Isten Szavát emberi szavakon keresztül halljuk meg.

1. A beszédre képes ember

1.1. Az állati és az emberi kommunikáció különbségei

A 20. évszázadban zajló, az állati⁴ és az emberi kommunikációt tanulmányozó kísérleteknek az volt az egyik legfontosabb kérdése, hogy melyek az emberi nyelv minőségi különbségei, amelyek radikális eltéréseket

István Társulat, Budapest, 2011. (ford. Diós István) <https://regi.katolikus.hu/konyvtar.php?h=411>

⁴ Természetesen az állat kommunikációs spektruma rendkívül széles: ide tartozik például a méhek tánca, melynek legismertebb kutatója – Karl von Frisch – szerint a méhek mozgásának ütemezettsége, taktusa, illetve mozgásuk lassúbb vagy gyorsabb mivoltja s a potrohmozgás együttesen árulkodnak a fellelhető táplálék irányáról és távolságáról. Ld. KARL VON FRISCH: *The Dance Language and Orientation of Bees*, Harvard UP, Cambridge (Mass.), 1967. A termeszek esetében kommunikációnak tekintjük a katonák viselkedését akkor, amikor fejükkel ütögetik az alagutak falait, jelezve, hogy idegen individuumok vannak a közelben. Vö. MARIA TERESA LA VECCHIA: *L'evoluzione della psiche*, Pontificia Università Gregoriana, Roma, 1995, 62.

mutatnak azokhoz az állatokhoz mérten, amelyek egyébként a legmagasabb fokú ún. praktikus intelligenciával rendelkeznek. Az állatok praktikus intelligenciája olyan – Max Scheler filozófiájában definiált – képesség, amelynek erejében az intelligens állatok egy-egy helyzetet rögtön felismernek, a helyzetben adott jelenségek összefüggéseit megértik, s ennek a felismerésnek a tükrében cselekszenek.⁵ A sokszor a legnagyobb fokú praktikus intelligenciát mutató állatokkal való kísérletekben a következő, az állati kommunikációt jellemző lényegi tulajdonságok kerültek megfogalmazásra:

1. Az állatok kommunikációja jelek által történik, amely jelek természetesen valami önmagukon túlira utalnak, valami önmagukon túli valóságot jelenítenek meg. Ha az állatok egy bizonyos jelet észlelnek fajtársaiktól, akkor egy bizonyos asszociáción keresztül annak jelentést tulajdonítva változtatják meg viselkedésüket.
2. Az állati kommunikáció jellegzetesebb jelei gesztusok, „kiáltások”, „indulatszavak”, melyek rendkívül erősen kötődtek bizonyos fiziológiai tényekhez, meghatározott érzelmi állapotok függvényei.
3. Az állati kommunikációban olyan invariábilis jelek használata zajlik, amelyek megjelenése, tehát az állat által történő használata csak bizonyos ingerek fennállása esetén következhet be, mint például a megfelelő enivalónak vagy a fenyegető ragadozónak a közeledése.

⁵ Max Scheler a természetben négy pszichikai képességet különít el, az érzőerőt, az ösztönt, az asszociatív emlékezetet s végül legmagasabb fokú szintként a praktikus intelligenciát. Ld. MAX SCHELER: *Az ember helye a kozmoszban*, Osiris, Budapest, 1995.

4. Fontos megjegyeznünk azt is, hogy ezek a kiadott jelek nem választ várnak, nem egyfajta dialógikus értelmű folyamatot indítanak meg, hanem a társak viselkedését célozzák befolyásolni.⁶

A csimpánzokkal elvégzett kísérletek jelentősége abban állt, hogy az állati kommunikációs képesség bizonyos átléphetetlen határait mutatták rá, miközben egyébként ezen állatok nagyfokú sajátos kommunikációs kapacitását is érzékeltette. Az 1930-as évektől zajlottak azok a kísérletek, amelyek az emberi nyelvezetet, vagy legalábbis annak bizonyos mintázatát akarták megtanítani emberszabású majmoknak. A Kellogg házaspár egyidejűleg a családi háztartásban nevelte saját gyermekét, Donaldot és a kis korában magukhoz vett Gua nőstény csimpánzkölyköt.⁷ Bizonyos fejlődési periódusokban (például az első négy hónapban) a csimpánz kölyök sokkal ügyesebben reagált a hallott utasításokra, s egy-egy helyzetben motorikusan sokkal fejlettebbnek mutatkozott, mint Kelloggék gyermeke. A Gardner pár kísérletében Washoe-nak, a nőstény csimpánznak az amerikai jelnyelv jeleit kezdték el tanítani.⁸ 8–14 hónapos lehetett a csimpánzkölyök, amikor bekerült e kísérletekbe, amelyek célja a jelnyelvi jelek megtanításán túl egyben egyéb gesztusok ki-

⁶ Vö. MARIA TERESA LA VECCHIA: i. m., 61.

⁷ Az állatkísérleteket részletesen leírja, s a leírásokból az emberi nyelv sajátosságait, az állati kommunikációtól való lényegi különbségeit veszi számba Maria Teresa La Vecchia. Ld. MARIA TERESA LA VECCHIA: i. m., 82–142. A Gua-val való kísérletek legfontosabb összefoglalását olvashatjuk az 1933-ban megjelent publikációban: WINTHROP NILES KELLOGG – LUELLA KELLOGG: *The ape and the child*, Mc.Graw-Hill, New York – London, 1933.

⁸ Ld. ROBER ALLEN GARDNER – BEATRIX TUGENDHUT GARDNER: Teaching Sign Language to a Chimpanzee, *Science* 165 (1969) 664–672.

fejlesztése és hangok utánoztatása volt. A Washoe-val való fejlesztési kísérleteknek célja volt az is, hogy Washoe ne csak ételt vagy italt tudjon kérni a jelnyelvi jeleken keresztül, hanem tudjon válaszolni is bizonyos kérdésekre, illetve ő maga tegyen fel kérdéseket. Washoe négyéves korára 90 jelnyelvi jelet ismert, mire kilencedik életévét töltötte, ez a szám már 250-re rúgott. Ami a megtanult jelek egy mondatban való szerepeltetését illeti, Washoe maximum 3–4 jelet volt képes egymással szerepeltetni. A jelek egybefont használata azonban csak akkor sikerült neki gond nélkül, amikor közvetlen, adott, egyértelmű kontextus tette ezt lehetővé.

Ha e röviden említett kísérletek tükrében az emberi kommunikáció, s az emberi kommunikációs képesség jellemzőit próbálnánk meg megfogalmazni, akkor a következő tételekben összegezhetünk:

1. A praktikus intelligenciához mérten az ember absztrakt intelligenciával rendelkezik, amelynek alapja az az emberi racionalitás, amely az emberi sajátos kommunikációt, a szimbólumhasználatú beszédet teszi lehetővé.
2. A gyermek 4–5 hónapos korában gügyög, majd egyenkénti szavakat taníthatunk számára. A megtanított egyszerű szavakból egyszerű mondatokat képez a gyermek, majd egy ponton túl egyre nagyobb komplexitású mondatokkal áll elő. A komplexitást nemcsak a szóösszetétel számszerűségének értelmében figyelhetjük meg, hanem jelentéskomplexitás-növekedés is zajlik egyidejűleg.
3. E nyelvi kompetencia fejlődése közepette zajlik intellektuális életünk megszületése, amelyben a nyelviség elsődrendű működési elve, hogy a jel és a jelzett dolog közötti viszony megértése lesz

osztályrészünk. A gyerekek fejlődésük korai szakaszában – mint ahogyan az állati fajok egyedeinek kommunikációjában is látható – jeleket, gesztusokat, asszociációkat tanulnak meg, később azonban magának a jelnek az értelmét és jelentését, tehát a jelek működési elvét értik meg, s innentől fogva rendkívüli gyorsasággal fejlődik intellektusuk, tudniillik mindeközben a szimbólum alapú jelhasználat logikáját sajátítják el.⁹

1.2. Absztrakt intelligencia és a szimbólum alapú jelhasználat – Helen Keller felismerése

Eddigi gondolataink jobb megvilágításában segíthet nekünk Helen Keller története, aki húsz hónapos korában bekövetkezett agyi vértolulás következtében megvakult, megnémult, és hallását is elveszítette. Nevelőjének köszönhető, hogy e sajátos körülmények közepette mégiscsak megérthette, hogy „minden dolognak neve van”,¹⁰ s így kommunikációra képes ember válhatott belőle, aki ismerte a Braille írást, megtanult hangot, szavakat képezni és beszélni. Egy alkalommal nevelője, Miss Anne Mansfield Sullivan a fénytől, hangoktól elzárt kislánynak egyik kezére vízszugarat engedett, a másik tenyerébe pedig egyidejűleg betűzte, hogy víz. Helen ekkor értette meg, hogy a dolgoknak nevei, jelei vannak, azok szimbólumként használatosak.¹¹ A vízszugaras esemény megtörténte előtt

⁹ Vö. JACQUES MARITAIN: *Quattro saggi sullo spirito umano nella sua condizione di incarnazione*, Morcelliana, Brescia, 1978, 55–56, 93–95.

¹⁰ HELEN KELLER: *Csendes, sötét világom. Egy siket-néma-vak leány önéletírása*, Pont, Budapest, 1997, 17. (ford. Boros György, szerk. Török Ilona)

¹¹ E ponton érdemes Helen Keller visszaemlékezéseit szó szerint felidézni. „Lementünk a kúthoz, ahonnan a folyondár kedves illata érzett. Valaki vizet húzott s tanítóm a kezemet

összesen 21 jelet ismert, ezt követően pár órán belül volt képes 30 kifejezést megjegyezni, azaz a tenyérbe írt betűk mentén azonosított be a másik kezével megtapintott dolgokat. Ekkor értette meg, hogy az emberi nyelv szimbólumok mentén, szimbólumtermészetű nyelvi jelek alapján működik.

Az állati kommunikációban a jelek közvetlenül kötődnek a jelzett dologhoz, így azok szignál- vagy szimptomatermesztű jelek, amíg az ember által használt szimbólum alapú kommunikációjában jel, jelentés és jelzett dolog hármasa rajzolódik ki. A jelentés az absztrakt elvont értelme a jelezni kívánt dolognak, amely az emberi absztrakciós képesség közegében születik meg. Igaz, hogy egy-egy emberszabású nagyszámú jelet képes megjegyezni, de ezen jelek általuk történő használata nem az absztrakt gondolkodási közegnek köszönhető, hanem az érzéki alapon történő társítások alapján történik meg.¹² Karl Bühler

odatartotta a veder alá. Amint a hideg víz egyik kezemre ömlött, a másikra betűzte e szót: »víz«, először csak gyöngén, azután mind erősebben. Csöndesen állottam s teljes odaadással figyeltem ujjá nyomait. Egyszerre, villámgyorsan, mint ha fölébredt volna lelkemben valami elfeledett, régi gondolat visszhangja. Ezzel a nyelv titka meg volt fejtve előttem. Rájöttem, kitaláltam, hogy az a hideg valami, ami a kezemre csurgott, v-í-z volt. Ez a szó életet nyert előttem, fölébresztette szendergő lelkemet, megvilágosította, reményt, örömet fakasztott benne, szabaddá tette. Még mindig volt akadály bőven, de ezeket idővel, rendre mind le lehetett győzni.”
HELEN KELLER: i. m., 18.

¹² A legfejlettebb emlősállatok kommunikációja helyzethez kötött, vagyis képtelenek a térben és időben adott kommunikációs helyzettől való elvonatkoztatásra. Az embernél „sokkal korlátozottabb kóddal és témákról kommunikálnak”, a mondatalkotásuk rugalmassága, referenciális szimbólumhasználatuk s szókincsméretük is elmaradnak az embergyerek kommunikációs képességeitől. A kérdésfeltevés és a hazugság cselekménye sem tapasztalható esetükben. Vö. KAS BENCE:

német nyelvész és pszichológus a nyelvi jelek három funkcióját különítette el, az önkifejezés, a felszólítás és a valóságmegjelenítés, illetve valóságábrázolás képességében. Az önkifejezési funkción keresztül a hangot kiadó állapotáról kapunk információt, mintegy a belső állapot szimptomája, tüneteként hangzik fel és jelenik meg a kiadott jel. A felszólító (vagy felhívó) funkció a jel meghallója számára cselekvésre indító utasítás, hogy valamit tegyen vagy éppen meg ne tegyen. Az önkifejezés és a felszólítás funkciója egyszerre jellemzője az emberi és az állati kommunikációnak, amíg a valóságmegjelenítési funkció hiányzik az állati fajok egyedeiből. A valóságmegjelenítő, illetve valóságábrázoló funkció alapja, hogy a kommunikációs jelek nemcsak utasítások, indulatszavak vagy állapotkifejezők, hanem szimbólum mivoltukban képesek a dolgok, a külvilág pontos tényállásainak bemutatására.¹³ A szimbólumok végül óriási mennyiségű konfigurációs képződményt alkotnak, az egyes szavak a szintaktika törvényeinek, a szintaktikus összekapcsolások

A nyelvi képesség evolúciója és patológiája: hogyan utalnak a zavarok az eredetre?, *Fejlesztő Pedagógia* 20 (2009/2) 30–33.

- ¹³ Gyakran állítják párhuzamba Bühler három nyelvi funkcióját Charles Morrisnak a lingvisztikában megállapított három nyelvi dimenziójával. A szemantikai dimenzió a jelek jelentő szerepét és tevékenységét fedi le, a pragmatikai réteg arra terjed ki, hogy milyen cselekvéseket válthatnak ki kommunikációs jelek, végül a szintaktikai réteg kiterjedésükét az alkotja, hogy a jelek bizonyos szabályoknak megfelelően variábilis összekapcsolásra kerülnek, s így keletkezik általuk a folyamatos, beszélt nyelv. A bühleri megközelítés tükrében az állati kommunikációból a valóság megjelenítési funkció hiányzik, Charles Morris lingvisztikájának tükrében pedig az állati kommunikáció a szintaktikai réteggel szegényebb az emberi kommunikációhoz mérten. Vö. KONRAD LIESSMANN – GERHARD ZENATY: *Vom Denken. Einführung in die Philosophie*, Braumüller, Wien, 2004, 51.

szabályainak megfelelően megszámlálhatatlan szerkezetben alkothatnak mondatokat.

1.3. A megnevezett dolgok esszenciája és Istenben nyugvó ideáik

Helen Keller fejlődésében mérföldkő volt, hogy rájött, a dolgoknak nevük van. Felismerésével és az eddigiekben kifejtettekkel összecsengve szeretnék hivatkozni ezen a ponton Walter Benjamin nyelvfilozófiájára, melynek egyik megállapítása, hogy „az emberi szó a dolgok neve”,¹⁴ s így egy-egy kiejtett szavunk hívószó szerepében hívja a megnevezett dolgot a hívó, a beszélő jelenlétebe. Az emberi az egyetlen megnevező nyelv,¹⁵ s mint ilyen képes arra, hogy a dolgok

¹⁴ „Durch das Wort ist der Mensch mit der Sprache der Dinge verbunden. Das menschliche Wort ist der Name der Dinge.”
WALTER BENJAMIN: Über Sprache überhaupt und über die Sprache des Menschen, in uő: *Gesammelte Schriften*, Bd. 2,1., Frankfurt am Main, 1980, 140–157, 150.

¹⁵ A mai evolúciós vetülettel is rendelkező szaktudományok szerint az emberi nyelvi képesség kumulatíván fejlődött sok millió év alatt. Kumulatív mozzanatnak tekinthető a hangkontroll, az agyfejlődés, a társas értelem fejlődése vagy a kommunikációs hatékonyság. A nyelvhez vezető út feltárásában „sok piciny tényezőről kell beszélni”. Vö. PLÉH CSABA: A nyelv keletkezésének három komponense. Az agy, a társas élet és a kommunikáció megváltozása, *Magyar Tudomány* 175 (2014) 1189–1202. <http://www.matud.iif.hu/2014/10/06.htm>

Kontrasztként érdemes megemlíteni Wilhelm von Humboldt és Max Scheler az emberi nyelvi képesség eredetéhez fűzött gondolatait. Humboldt úgy véli, „a nyelvnek eredendően az emberbe helyezettnek kell lennie. [...] mit sem segít, ha feltalálásához újabb és újabb évezredeket engedünk meg. Ahhoz, hogy az ember akár egyetlenegy szót is valóságosan, nem puszta érzéki ingerként, hanem artikulált, fogalmat jelölő hangsorként megértsen, a nyelvnek a maga egészében és összefüggésében benne magában kell rejlenie”.

szellemi tartalmát megjelenítse, s az emberi értelem számára közvetítse. Walter Benjamin szerint a világ teremtése Isten igéjében mehetett végbe, s amikor mi emberek szavaink és gondolataink közegeiben megértjük a dolgokat, akkor a dolgok esszenciájában rejlő isteni nyelv rekonstrukcióját végezzük. A dolgok némák, nem beszélnek, mégis részesednek a nyelvben, amennyiben saját szellemi tartalmukat képesek közölni éppen a beszélő, szavakat használó ember számára. A dolgok néma nyelve, az ember megnevező nyelve az isteni teremtői nyelv erejében állhatnak fenn.¹⁶

A keresztény hagyomány gyakran fogalmaz úgy, hogy minden teremtett dolog lényege, igaz valósága Istenben nyugszik, s ezekből bontakoznak ki az idő folyamán az egyes létezők az isteni teremtői akarat elképzelésének megfelelően. Hitvalló Maximosz szerint ezek az isteni szellemben található lételvek a konkrét fizikai létezők forrásai, esszenciái.¹⁷ Szent

Max Scheler pedig a nyelv keletkezését prehistorikus faktumként tartja számon. Vö. FERDINAND EBNER: *A szó és a szellemi valóságok. Pneumatológiai töredékek*, Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest, 1995, 27–28, 32.

¹⁶ Vö. REINHARD HOEPS: *Das Wort Gottes und die Sprache der Dinge. Versuch über die Betrachtung der Schöpfung als Offenbarung*, *Zeitschrift für katholische Theologie* 112 (1990) 190.

¹⁷ Minden létező dolognak már létezése előtt Istenben nyugszik csirája, ideája, illetve logosza, s ebből kiindulva jelenik meg a tér- és időbeli teremtett világban. A konkrét létezők Istenben nyugvó ideáikból nyerik el esszenciájukat, aktualitásukat és potencialitásukat. Vö. TORSTEIN T. TOLLEFSEN: *Christocentric Cosmology*, in Pauline Allen – Bronwen Neil (eds.) *The Oxford Handbook of Maximus the Confessor*, Oxford UP, Oxford, 2015, 312–313. [<https://doi.org/10.1093/oxfordhb/9780199673834.013.15>]

Maximosz teológiája szerint Isten a teremtett, a látható és a láthatatlan világot egyaránt a magában hordott preegzisztens

Edith Stein szerint is a dolgok *misége*, azaz lényege az isteni szellemben nyugszik, s időtlen változatlan létüket a Logosz fogja át. A véges dolgok képmásai a Logoszban nyugvó végtelen ideáiknak.¹⁸

1.4. *Az ember mint az érzéki és a szellemi szféra átjárója*

Szent Pál apostol Kolosszeiekhez írt levele szerint „Krisztus a láthatatlan Isten képmása” (Kol 1,15). Mint Isten Logosza érzékelhető, a megtestesülésen keresztül látható, hallható, érzéki adottságaiban felismerhető, s így képmása, képe, érzékeinken keresztül is közvetítője Istennek. A második isteni személy megtestesülésével, földi életével abban segít nekünk, hogy Istent lássuk, halljuk, észleljük. Az egyedüli lény, egyedüli lélcsoportja vagyunk a Földnek, akik

csírák (logoi) alapján hívja létbe, így a létezők lényegisége az isteni ideákban nyugszik. Vö. PAUL M. BLOWERS: *Maximus The Confessor. Jesus Christ and the Transfiguration of the World*, Oxford UP, Oxford, 2015, 213. [<https://doi.org/10.1093/acprof:oso/9780199673940.001.0001>]

¹⁸ „Az ideák egyfelől minden létező »misége«, úgy ahogyan azt mint tagolt értelem-sokféleséget az isteni Szellem átfogja. Ebben az ideáknak meghatározott helyük van. A létük a Logoszban való léttel szemben nem valami későbbi vagy levezetett lét, hanem ellentétben a dolgok kezdődő és elfolyó létével, a saját időtlen és változatlan létüket a Logosz fogja át. Minden véges létező *ősokaként* az ideák az egyetlen egyszerű isteni Lényeg, amellyel minden véges tulajdonképpeni képmási viszonyban áll; ezt a képmási viszonyt minden véges létezőre vonatkozóan feltételeznünk kell, az időtlenre éppen úgy, mint az időbelire.” EDITH STEIN: *Endliches und ewiges Sein. Versuch eines Aufstiegs zum Sinn des Seins*, ESGA 11/12., Herder, Freiburg am Breisgau, 2006, 111. A fordítást ld. JANI ANNA: Életszentség és létre irányuló filozófiai kérdésvetetés összekapcsolódása Edith Stein gondolkodásában, in Vincze Krisztián (szerk.): *A Magyarországi Aquinói Szent Tamás Társaság Közleményei IV.*, Szent István Társulat, Budapest, 2017, 123.

szellemi tartalomhoz felemelkedhetnek, akiknek érzéki adottságaikon túl az anyagtalan, a tiszta szellemi valósághoz is hozzáférésük van. Beszédünk tanúsítja az érzéki és szellemi valóság átjárására való képességünket akkor, amikor az érzékelés segítségével az elvont szellemi esszencia felismeréséig és kimondásáig jutunk el.

Ferdinand Ebner az emberi beszéd jellegzeteségeinek megértetésében öt érzékszervünket emlegeti, amelyek együttes tulajdonsága, hogy általuk út rajzolódik ki szellemünk és az érzékelt dolgok között. A dolgok ugyanis belénk kerülnek, mégpedig az érzékszervek közegének útvonalain keresztül úgy és azért, hogy szellemi tiszta esszenciájukat mutassák meg nekünk.¹⁹ Tapintásunk a szilárd anyagot közvetíti felénk, s ilyenén szerepében a világ tapasztalatának őselményét, tehát a dolgok, a fizikai tárgyak ellenállását közvetíti nekünk. A hangok hallásában azonban a hanghullámokban mozgó levegőt hangzásként érzékeljük, s így adódik jelentése az akusztikus törtézésnek. A hallásban halló füleink mintegy elillanni hagyják az anyagiságot, így a hangélmény „voltaképpen az anyag »átszellemülése«, »anyagtalanodása«”. A szemeink a látás során az éter hullámmozgásaira reagálnak a fényélményben. Ahogyan füleink a mozgó levegőből hangzást alkotnak, úgy a szemeink a hullámokból teremtik meg a fényt. Ferdinand Ebner szerint átszellemített anyag az, ami végül a tudatunkban jelenik meg, hiszen a fény szem nélkül nem fény, csak „éterrezgés”, a hang az öt meghalló fül nélkül nem hang, hanem „pusztán mozgásba hozott levegő, szélfuvalom”.²⁰ Az emberi érzéki tapasztalatban rejlik valami szellemi, valami más és valami több, mint

¹⁹ Vö. FERDINAND EBNER: i. m., 70.

²⁰ Uo. 73, 77.

pusztán az anyag ellenállásának tapasztalata! Mi emberek egyfolytában a szellemi és a testi, a szellemi és az érzéki szféra átjárásában találkozunk a világgal.

Amikor a szavaink szimbólumként működve megértésünket tükrözik, általunk felismert és megértett dolgokat jelölnek meg, azaz a dolgok esszenciáját fejezik ki. Értelmes, helyes beszédünk elhangzása tanúsítja, hogy a dolgok lényegét leképeztük, s így akusztikusan megtestesíthettük. A helyes, értelmes gondolat képmása a felismert lényegeeknek, s ha elhangzik, ha kimondásra kerül, akkor a levegőben, az érzéki anyagban testesül meg. Isten úgy fejezi ki magát, hogy képe, az ő Fia megtestesül, s utolsó szavával elmondja, „Beteljesedett”. Mi emberek, Istentől megváltottak és az istenképűséget magunkon hordozók Istent úgy ismerjük fel, úgy értjük meg és úgy tudjuk szeretni, hogy az érzékelés és szellemi szféra között otthonosan közlekedve eljutunk szellemi valóságához. Istenképiségünk igazolódik így a beszédünkön keresztül.

2. A szavak jelentése és cselekvése

2.1. A többdimenzionalitás mint átvitt értelem s mint a szó transzcendálása

Emberi nyelvünknek nemcsak az a lényegi tulajdonsága, hogy abban a szó szimbólumként használva egy definiáló lényegiségen keresztül vonatkozik a megnevezendő valóságra. A szavaink nemcsak statikusan rögzített jelentéssel bírnak, hanem teljes jelentésüket a kontextualitásuk határozza meg, amelyben átvitt értelmet vehetnek magukra. Bernhard Casper teológus ezt megerősítendő fogalmaz úgy, hogy a szavak nem egyszemélyesek, hiszen azoknak

átvitt értelme adódik különböző szövegkörnyezetekben, s az átvitt értelem jelentése az értelemegész (*Verständnisganze*) horizontján elhelyezkedve kristályosodik ki. Mondataink – mint például a *Felragyog a Nap., Hallgat a völgy., Fehér köd száll alá.* – egészen más értelemmel bírnak, ha költeményekben, csillagászati beszámolóban vagy időjárásjelentésben merülnek fel. Költemények esetén az átvitt értelem megértése azon múlik, át tudjuk-e magunkat adni teljességgel a költemény értelemegészének. Átvitt értelmükben a kifejezések nem kimerítő értelmű jelentéssel állnak előttünk, hanem sokkal inkább játékban állnak, s így egyszerre feltárnak és elrejtenek. Az egydimenzionalitású szavak idealizált célja az volt az újkortól fogva egy-egy filozófus elképzelése szerint – a remélt szigorú tudományosság keretein belül! –, hogy általuk olyan emberi nyelv kerüljön megalkotásra, amelyben minden kifejezés teljesen egyértelmű jelentést hordoz, amelyben a szavak statikus rögzített jelentésükön túl semmi másra nem utalnak, s így pontos érthetőségük soha sem sérülhet.²¹ A szavak azonban képesek átvitt értelemet is birtokolni, így az emberi szó többdimenzionalitású, sőt éppen ennek okán igazán emberi!

Amikor Jézus a samariai asszonnal beszélget (Jn 4,1–42), dialógusuk apropóját az iható víz adja. A vízhez ebben az esetben minden más egyéb adott a kontextusnak megfelelően, van korsó az asszonynál, s eleve ott van Jákob kútja. A párbeszéd folyama azonban többdimenzionalitásúvá teszi a víz kifejezést, mert Jézus nem a hidrogén–oxigén kovalens kötésű egység értelmében, nem a szomjoltásra való eszköz értelmében használja azt, hanem olyan az emberi lelkét életető szellemi tartalommal ruházta fel, mely egyben

²¹ Vö. BERNHARD CASPER: *Sprache und Theologie. Eine philosophische Hinführung*, Herder, Freiburg – Basel – Wien, 1975, 124–127.

örök életet ígér, s az embert Istenhez kapcsolja. Mire a párbeszéd befejeződik, a samariai asszony elfeledkezik a korsóról, otthagyja üresen, mert az átvitt értelmű vizet kapta meg Jézustól. A víz kifejezés átvitt értelmének megértése a beszélgetés tartalmát a kúttól elindulva a lélekben és igazságban történő istenimádatig és az üdvösség lehetőségéig vezeti el.

Ludwig Wittgenstein *Tractatus*-ából gyakran idézik a következő két mondatot: „Amiről nem lehet beszélni, arról hallgatni kell”, „Nyelvem határai világom határait jelentik”.²² E wittgensteini mondatok tükrében olyan tökéletes, idealizált nyelv lehetősége merül fel, amely egyértelmű, egzakt, jelentésében egészen tiszta szavakat hord önmagában, s melyből minden félreérthetőség vagy jelentésbeli esetlegesség kizárható, miközben a kimondhatót teljes kimeríthetőségében, teljes megragadhatóságában véli kimondhatónak. A későbbi, a második Wittgensteinnel tudunk azonban egyetérteni, amennyiben észleljük és tisztában vagyunk azal, hogy az általunk beszélt nyelvnek éppen nem az a lényege, hogy mindig egzakt, félreérthetetlen, teljes egyértelmű szavakat használunk benne.²³ Az emberi beszédben használt szó többdimenzionalitású. A többdimenzionalitás okán olykor félreérthető, közben viszont képes bennünket újabb, gyakran elvontabb ismeretekre és mélyebb belátásokra elvezetni.

Másrészt a többdimenzionalitásnak köszönhetően a szavakkal ki nem meríthető jelenségekre,

²² LUDWIG WITTGENSTEIN: *Logikai-filozófiai értekezés. Tractatus logico-philosophicus*, Akadémiai Kiadó, Budapest, 1989, 7 és 5.6.

²³ A *Filozófiai vizsgálódások* szerint a szavaknak nemcsak „rámutató” szerepe van. Itt Wittgenstein már a nyelv szerszámainak sokféleségét és azoknak sokféle használati módját említi. Vö. LUDWIG WITTGENSTEIN: *Filozófiai vizsgálódások*, Atlantisz, Budapest, 1992, 6, 23.

tartalmakra is képesek vagyunk utalni. Amit szavakkal nem tudunk kifejezni, arra legalább utalhatunk szavaink használatával. Wittgenstein előbb idézett mondataival szembehelyezkedve mondhatnánk, hogy amiről nem lehet beszélni, azt legalább szóvá lehet tenni!²⁴ Beszélt nyelvünk egyes szavai a helyes, az egzakt, a jelentést lehatároló korlátokat jelenítik meg, amely határvonalak éppen a rajtuk túlnanira is felhívják figyelmünket, így a szavak is képesek transzcendálásra!²⁵ Fizikai tapasztalatainkhoz hasonlóan a beszélt nyelvben is éppen határokhoz érve szerezhetünk benyomásokat a határon túlnaniról, s egyben a határtalanról is. Éppen ezáltal működhet költészetünk s vallási

²⁴ Eberhard Jüngel is elveti a wittgensteini *Tractatus*-ban felmerülő egydimenzionalitást. „Die Grenzen unserer Sprache wären nur dann die Grenzen unserer Welt, wenn die Wörter dieser Sprache ausschließlich in einem univoken Sinne weltliches Seiendes zu benennen und nicht auch in einem analogen Sinne (μεταφορά κατ' ἀνάλογον) den Schöpfer der Welt zur Sprache zu bringen vermöchten. Im analogen Gebrauch der Wörter unserer Sprache vermögen diese die Grenzen unserer Welt zu überschreiten und deren Schöpfer anzusagen. Ein solcher analoger Gebrauch der Wörter unserer Sprache impliziert eine sich im μεχάφειν vollziehende Erzählung.” EBERHARD JÜNGEL: Thesen zum Verhältnis von Existenz, Wesen und Eigenschaften Gottes, *Zeitschrift für Theologie und Kirche* 96 (September 1999/3) 405.

²⁵ Az egyes szavak jelentésük általi mozgásukban a mondatok, a teljes szöveg értelméhez, másodsorban a beszélő partner értelméhez transzcendálnak. Harmadsorban a kimondhatatlanhoz transzcendálnak, hiszen szó segítségével tudjuk azt is elárulni, hogy a szó olykor kevés és kudarcra ítélt a kimondásra szánt tartalom közvetítéséhez. Vö. VINCZE KRISZTIÁN: Imádságunk a nyelvfilozófia tükrében, in Puskás Attila – Gárdonyi Máté (szerk.): *Zsoltárok a Bibliában, a liturgiában, a személyes imaéletben és a teológiában: „Egész életemben az Úrnak énekelek, zsoltárokkal dicsérem, amíg csak vagyok.”* (Zsolt 104,33), Szent István Társulat, Budapest, 2022, 210–223.

nyelvezetünk is: a szimbólumként használt szavainkat többdimenzionalitásukban mondjuk ki. Egy a logikai pozitivizmus követelményeinek megfelelő, tökéletesen univok szavakból összeálló nyelv tulajdonképpen már nem is lenne többé emberi nyelv!

2.2. *A szó mint cselekedet*

Bernhard Casper kifejti, szavaink úgy működnek, hogy egy bizonyos állandó dialektikában áll egymással a fogalom és a fogalom által jelzett, megértett valóság. Bármely valóságot, tárgyat, létezőt is tesszük szóvá, az minden esetben egy értelemhorizonton (*Verständnishorizont*) elhelyezkedve, egy referenciakereten (*frame of reference*) belül jelenik meg előttünk. A megnevezett valóságokat lefedő fogalmak, az egyes szavak pontos értelme az adott értelemegészen belül adódik a beszélgető emberek számára.²⁶ Amikor párbeszédet folytatunk valakivel, akkor egy értelemegészbe kapunk meghívást. Az éppen használt szavak pontos jelentése az adott értelemegészből adódik, miközben az egyes szavak önmagukban az értelemegészre utalnak. A szónak az értelemegészre történő utalása, valamint a szónak az értelemegészből adódó pontos jelentése, kettejük interakciója teszi lehetővé a valóság sokszerű, árnyalt kifejezhetőségét, illetve a komplex valóság szóban történő autentikus és találó megragadhatóságát.

Ebből következően kijelenthetjük, beszédünk, mondataink képesek lehetnek arra is, hogy egy sajátos természetű, szubjektív világot teljességében feltárjanak és szóhoz juttassanak. Bizonyos esetekben a szavak megfelelő használatával, a szavak többdimenzionalitása által olykor pár szó is elég lehet ahhoz, hogy azok

²⁶ Vö. BERNHARD CASPER: i. m., 124, 125.

megragadják s kifejezzék beszédpartnereink vagy éppen saját magunk teljes benső világát. A samariai asszonyhoz Jézus Jákob kútjánál összesen két felszólítást intéz, s még tizenegy kijelentő mondatot olvashatunk tőle. A dialógus végeztével az asszony már a városban híreszteli: „Gyertek, van itt egy ember, aki mindent elsorolt, amit csak tettem. Ő volna a Messiás?” (Jn 4,29). Önmagában tekintve a tizenhárom mondat kifejezetten kevés,²⁷ de a szavak, azok többdimenzionalitása – maga a jézusi beszédmód, a szavak Jézus által való használata – megengedték, hogy feltáruljon a beszélgetésben résztvevő samariai asszony benső világa, sőt, megengedték azt is, hogy az asszony ne csak a víz átvitt értelmének megértésére, hanem új, megváltozott ön- és világmegértéshez is eljusson. Robert Allen Evans az emberi beszédben megkülönbözteti a konceptuális és a szimbolikus dimeziót. A konceptuális dimenziót az fedi le, hogy a szavak kimerítő egyértelműséggel képesek dolgokat megragadni, körülírni, illusztratív jelleggel szemléltetni. Ehhez mértén a szimbolikus dimenzió többlete abban áll, hogy belátásokhoz (*insight*) vezet el, megértési folyamatokat indít el és tart mozgásban a mondott szavak által a beszélgető alanyban. Beszédünk a szimbolikus dimenzió

²⁷ Természetesen tudatában vagyunk annak, hogy az evangéliumok leírásai nem pontos adatrögzítések, így szokatlanak tűnhet, hogy Jézus e párbeszédében most számszerűen tartjuk fontosnak az elhangzott mondatokat. Mindenesetre nem tartható pusztá véletlennek, hogy egy-egy az evangéliumok által elbeszélte történet hogyan, milyen terjedelemben, mely mondatok által került rögzítésre. Másrészt Jézus Krisztus emberekkel való találkozásai és beszélgetései minden esetben úgy zajlanak (legtöbbször) egyszeri alkalmuk ellenére is, hogy az Üdvözítő szavai, beszélgetései megterését, radikális változást, új önmegértést és új életszemléletet generálnak a beszédpartnerekben.

által megvilágító és átalakító erejű, egyáltalán általa vagyunk képesek a valósághoz hozzáférni.²⁸ Nem véletlen tehát, hogy az evangéliumok lapjain megszólaló Jézus Krisztus gyakran képes beszéddel, szavak átvitt értelmével operálva, hasonlatokon és metaforákon keresztül szól. Ezek a nyelvi eszközök teszik számára lehetővé, hogy mondanivalója „egzisztenciális tartalmú” legyen.²⁹

Jézus Krisztus beszélgetéseiben így nemcsak azt vesszük észre, hogy üdvözítő szavaival feltár, hanem azt is, hogy szavai a szavak címzettjeiben folyamatok elindulását okozzák. Jézus Krisztus szavai nemcsak feltárni képesek emberek önmegértését és világmegértését, hanem ezeket képesek akár radikálisan le is rombolni, mégpedig azért, hogy a beszédpartner saját létének új értelmet és új célt adhasson. Amikor Jézus Zakeusnál megszáll és étkezik, akkor az evangélium rövid elbeszélése szerint a dialógusnak köszönhetően Zakeus új életet kezd, radikálisan új alapokra helyezi életvezetését, amit a következő mondat tanúsít: „Uram, vagyonom felét a szegényeknek adom, és ha valakit valamiben megcsaltam, négyannyit adok helyette” (Lk 19,8). Jézus Krisztus

²⁸ „The illuminating and transformational power of the symbolic dimension is dependent on a »high evaluation« of language in which language is viewed as an adequate access to reality.” ROBERT ALLEN EVANS: *Intelligible and Responsible Talk about God. A theory of the Dimensional Structure of Language and its Bearing upon Theological Symbolism*, E. J. Brill, Leiden, 1973, 5.

²⁹ Eugen Biser habilitációs munkájának (*Theologische Sprachtheorie und Hermeneutik*, Kösel, München, 1970.) egyik legfontosabb tézise, hogy a vallási nyelvezet egzisztenciális tartalma döntően a képes beszéden keresztül adódik. Vö. GEORG SANS: *Theologische Sprachtheorie und Hermeneutik*, in Martin Thurner (Hg.): *Eugen Biser. Die Hauptwerke im Diskurs*, Herder, Freiburg – Basel – Wien, 2020, 53.

dialógusai, példabeszédei, az általa elbeszélte képek mind egytől egyig szívig hatoló performatív beszédek. Beszédteljesítményét nyugodtan tekinthetjük egyedülállóknak, hiszen kimondott, elmondott szavai az érintett személy önmegvalósítási, önalakítási aktusait alakítják és befolyásolják, a megszólított személyt újjászületéséhez vezetik el.

A nyelv performatív jellegét John Austin nyelvfilozófiája tette egyértelművé.³⁰ Szembeállította egymással a konstatív jellegű nyelvet a performatívval, hiszen a nyelv nemcsak konstatál, megállapít és körülír vagy bemutatja a valóságot, hanem éppen performatív jellegében alakítja is azt. Szavak kimondásával tehát gyakran cselekszünk, így a szavainknak valóságot megformáló ereje van. A performativitáson belül a lokúciós aktus által a közlendő igazságtartalmat fogalmazzuk meg; a perlokúciós aktus alatt azt értjük, hogy szavainkkal a hallgatóban, érzelmeiben, szándékaiban tudunk bizonyos hatásokat kiváltani, s végül az illokúciós aktus lesz maga a beszédcselekmény, abból fakadóan, hogy a kimondott tartalomnak alakító ereje, valóságot megformáló ereje van. Ehhez az austin-i nyelvfilozófiai felismeréshez kapcsolódva állapítja meg Wolf-Dieter Just evangélikus teológus, hogy a hitvallások, hittételek minden esetben performatív kijelentések is egyidejűleg. Ha azzal az igével kezdődik egy mondatunk, hogy „Hiszek”, akkor bármi is legyen e mondat folytatása, az nem pusztán Isten létéről tett leíró kijelentés, hanem illokúciós aktusa mentén adódik majd teljes jelentése.³¹ Elmondott hitvallásainkon

³⁰ Vö. JOHN L. AUSTIN: *Tetten ért szavak*, Akadémiai Kiadó, Budapest, 1990.

³¹ Vö. WOLF-DIETER JUST: *Religiöse Sprache und analytische Philosophie. Sinn und Unsinn religiöser Aussagen*, Kohlhammer, Stuttgart, 1975, 148.

keresztül tehát a világot, jobban mondva önmagunkat s önmagunk világhoz való hozzáállását is alakítjuk.

Az evangéliumok tanúsága szerint Jézus Krisztus élő beszédén keresztül ért el hatásokat az emberekben, beszédmódja egzisztenciális tartalmak közvetítését tette lehetővé. Krisztus ezen élő beszédét közvetítésen keresztül mi is megkapjuk a Szentírásban, az Egyház igehirdetésében, a Szó Szimfóniájának egyéb résztvevőin keresztül. Keresztényként ezen elhangzó szavakra figyelni mindig azt jelenti, hogy nem pusztán valami megérthetővel és értelemmel felfoghatóval van dolgunk, hanem olyasvalamivel, ami illokúciós aktusokat hord magában, tehát kimondásuk önalakításra, önmagunk folyamatos formálására sarkall bennünket. Ha megértjük, cselekszünk is általuk, ám ha e szavak nem generálnak bennünk cselekedeteket, akkor valószínűleg nem is értettük meg azokat. Istenhez fűződő viszonyunk tehát értelmünkön és az azzal nagyon szorosan összefonódott beszédképességünkön keresztül valóságos. Isten Szentháromság, s belső szavát teljességében Jézus Krisztusban mondja ki számunkra. Isten beszél, az általa teremtett ember beszélő lény, így értheti meg egymást az isteni és emberi kommunikáció, s így válhatunk a szavak erejében újjáteremtett lényekké.

Bibliográfia

- AUSTIN, JOHN L.: *Tetten ért szavak*, Akadémiai Kiadó, Budapest, 1990.
- BENEDEK PÁPA, XVI.: *Verbum Domini. XVI. Benedek pápa apostoli buzdítás Isten szaváról az egyház életében és küldetésében a püspököknek, a klérusnak, az Istennek szentelt személyeknek és a laikus hívőknek* (2010. szept. 30.), Pápai Megnyilatkozások 47., Szent István Társulat, Budapest, 2011. (ford. Diós István) <https://regi.katolikus.hu/konyvtar.php?h=411>
- BENJAMIN, WALTER: *Über Sprache überhaupt und über die Sprache des Menschen*, in uő: *Gesammelte Schriften*, Bd. 2,1., Suhrkamp, Frankfurt am Main, 1980, 140–157.
- BISER, EUGEN: *Religiöse Sprachbarrieren, Aufbau einer Logoporetik*, Kösel, München, 1980.
- BISER, EUGEN: *Theologische Sprachtheorie und Hermeneutik*, Kösel, München, 1970.
- BLOWERS, PAUL M.: *Maximus The Confessor. Jesus Christ and the Transfiguration of the World*, Christian Theology in Context, Oxford UP, Oxford, 2015. [<https://doi.org/10.1093/acprof:oso/9780199673940.001.0001>]
- CASPER, BERNHARD: *Sprache und Theologie. Eine philosophische Hinführung*, Herder, Freiburg – Basel – Wien, 1975.
- EBNER, FERDINAND: *A szó és a szellemi valóságok. Pneumatológiai töredékek*, Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest, 1995.
- EVANS, ROBERT ALLEN: *Intelligible and Responsible Talk about God. A theory of the Dimensional Structure of Language and its Bearing upon Theological Symbolism*, E. J. Brill, Leiden, 1973.

- FISCHER, RALPH: *Macht der Glaube heil? Der christliche Glaube als Heilsmacht im Anschluß an Eugen Biser und Eugen Drewermann*, Peter Lang, Frankfurt am Main, 2006.
- FRISCH, KARL VON: *The Dance Language and Orientation of Bees*, Harvard UP, Cambridge (Mass.), 1967.
- GARDNER, ROBER ALLEN – BEATRIX TUGENDHUT GARDNER: *Teaching Sign Language to a Chimpanzee*, *Science* 165 (1969) 664–672.
- HOEPS, REINHARD: *Das Wort Gottes und die Sprache der Dinge. Versuch über die Betrachtung der Schöpfung als Offenbarung*, *Zeitschrift für katholische Theologie* 112 (1990) 178–193.
- JÜNGEL, EBERHARD: *Thesen zum Verhältnis von Existenz, Wesen und Eigenschaften Gottes*, *Zeitschrift für Theologie und Kirche* 96 (September 1999/3) 405–423.
- JUST, WOLF-DIETER: *Religiöse Sprache und analytische Philosophie. Sinn und Unsinn religiöser Aussagen*, Kohlhammer, Stuttgart, 1975.
- KAS BENCE: *A nyelvi képesség evolúciója és patológiája: hogyan utálnak a zavarok az eredetre?*, *Fejlesztő Pedagógia* 20 (2009/2) 30–33.
- KELLER, HELEN: *Csöndes, sötét világom. Egy siket-néma-vak leány önéletírása*, Pont, Budapest, 1997. (ford. Dr. Boros György, szerk. Török Ilona)
- KELLOGG, WINTHROP NILES – LUELLA KELLOGG: *The ape and the child*, Mc.Graw-Hill, New York – London, 1933.
- LA VECCHIA, MARIA TERESA: *L'evoluzione della psiche*, Pontificia Università Gregoriana, Roma, 1995.
- LIESSMANN, KONRAD – GERHARD ZENATY: *Vom Denken. Einführung in die Philosophie*, Braumüller, Wien, 2004.
- MARITAIN, JACQUES: *Quattro saggi sullo spirito umano nella sua condizione di incarnazione*, Morcelliana, Brescia, 1978.

- PLÉH CSABA: A nyelv keletkezésének három komponense. Az agy, a társas élet és a kommunikáció megváltozása, *Magyar Tudomány* 175 (2014) 1189–1202. [online] <http://www.matud.iif.hu/2014/10/06.htm>
- SANS, GEORG: Theologische Sprachtheorie und Hermeneutik, in Martin Thurner (Hg.): *Eugen Biser. Die Hauptwerke im Diskurs*, Herder, Freiburg – Basel – Wien, 2020, 51–74.
- STEIN, EDITH: *Endliches und ewiges Sein. Versuch eines Aufstiegs zum Sinn des Seins*, ESGA 11/12., Herder, Freiburg am Breisgau, 2006. A fordítást ld. JANI ANNA: Életszentség és létre irányuló filozófiai kérdésselvetés összekapcsolódása Edith Stein gondolkodásában, in Vincze Krisztián (szerk.): *A Magyarországi Aquinói Szent Tamás társaság Közleményei IV.*, Szent István Társulat, Budapest, 2017, 103–124.
- TOLLEFSEN, T. TORSTEIN: Christocentric Cosmology, in Pauline Allen – Bronwen Neil (eds.): *The Oxford Handbook of Maximus the Confessor*, Oxford UP, Oxford, 2015, 307–321. [<https://doi.org/10.1093/oxfordhb/9780199673834.013.15>]
- VATIKÁNI ZSINAT, II.: *Dei Verbum*, dogmatikai konstitúció az isteni kinyilatkoztatásról, in Diós István (szerk.): *A II. Vatikáni Zsinat dokumentumai*, Szent István Kézikönyvek 2., Szent István Társulat, Budapest, 2000, 407–441.
- VINCZE KRISZTIÁN: Imádságunk a nyelvfilozófia tükrében, in Puskás Attila – Gárdonyi Máté (szerk.): *Zsoltárok a Bibliában, a liturgiában, a személyes imáéletben és a teológiában: „Egész életemben az Úrnak énekelek, zsoltárokkal dicsérem, amíg csak vagyok.”* (Zsolt 104,33), Szent István Társulat, Budapest, 2022, 210–223.

WITTGENSTEIN, LUDWIG: *Filozófiai vizsgálódások*, Atlantisz, Budapest, 1992.

WITTGENSTEIN, LUDWIG: *Logikai-filozófiai értekezés. Tractatus logico-philosophicus*, Akadémiai Kiadó, Budapest, 1989.